

تبیین و تحلیل رابطه‌ی سلسله‌مراتب و حس حضور در کالبد معماری اسلامی مساجد مکتب اصفهان، مورد مطالعاتی: مسجد آقانور، مسجد حکیم و مسجد امام اصفهان*

نگار ناصری^۱ - محمدرضا بمانیان^{۲*} - منصور یگانه^۳

۱. دانشجوی دکتری معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
۲. استاد گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
۳. دانشیار گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۰۵ تاریخ اصلاحات: ۱۴۰۱/۰۳/۰۲ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۱/۰۳/۱۸ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۹/۲۶

چکیده

از برترین صفات معماری که برای انسان مطلوب است، ایجاد حس آگاهی و حضور در فضا است تا انسان خود را در حضور خداوند متعال حس کند و او را ناظر بر خویش ببیند. سلسله‌مراتب از عواملی است که در ایجاد این حس در فضا کمک می‌کند. مسجد از مهم‌ترین بناهای دوران اسلامی است که از نظر طراحی فضا جهت تفکر و آگاهی در زمان عبادت دارای اهمیت است. پژوهش حاضر به تبیین کمی مؤلفه‌های سلسله‌مراتب و نقش آن‌ها در افزایش کیفیت فضا و حس حضور مخاطب در فضای مساجد چهار ایوانی می‌پردازد و به این پرسش پاسخ می‌دهد که چگونه سلسله‌مراتب منجر به حس حضور می‌شود و چه عاملی بیش‌ترین تأثیر را در تحقق و افزایش این حس خواهد داشت. بدین منظور در بخش نظری با مطالعه منابع علمی و کتابخانه‌ای به تبیین مدل نظری پرداخته شده است و جهت آزمون آن سه مسجد آقانور، حکیم و امام اصفهان از دوره‌ی صفوی با گونه‌شناسی یکسان انتخاب شدند. سپس با روش پیمایشی و پرسشگری از ۱۰۵ معمار، مدل نظری مورد آزمون قرار گرفته است. با تحلیل داده‌های به‌دست آمده از پرسش‌نامه در نرم‌افزار آماری SPSS، نتایج نشان می‌دهد که طراحی سلسله‌مراتب با عوامل مختلف تأثیر مستقیم و مثبت بر روی حس آگاهی و دوری از غفلت در فضا دارد. بنابراین معمار امروزی می‌تواند از مؤلفه‌های معرفی‌شده در این پژوهش و در اصل از ساختار مادی معماری جهت آسان نمودن ادراک و آگاهی در فضا استفاده کند. در بین عوامل ایجاد و افزایش حس حضور، سلسله‌مراتب نور طبیعی مهم‌ترین مؤلفه جهت طراحی در فضای مساجد است.

واژگان کلیدی: ادراک فضا، مساجد صفوی اصفهان، سلسله‌مراتب نور طبیعی، حس وحدت، حس زمان.

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد نویسنده اول با عنوان «تحلیل و طراحی سلسله‌مراتب نوری در معماری مساجد محله‌ای شهر تهران (بررسی موردی: مساجد مکتب اصفهان)» است که با راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم در دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس انجام شده است.

** E-mail: bemanian@modares.ac.ir

۱. مقدمه

فضا بسیار حائز اهمیت است (Ardalan and Bakhtiar 1973). معماری مسجد به عنوان یک هنر حساس، آگاهانه به تعامل انسان با مراتب عالیه عالم پرداخته و مکانی برای تفکر و تعامل نفس انسانی با مفهوم ملکوتی فراهم می‌آورد (Kahnemoui and Pashaeikamali 2001). مساجد این مرز و بوم از دیرباز عالی‌ترین تجلی‌گاه اندیشه‌های قدسی بوده‌اند (Bemanian et al. 2010). بنابراین بررسی جنبه‌های پنهان طراحی مساجد گذشته راهگشایی برای معمار امروزی است. این تحقیق به دنبال پاسخ به این پرسش است که چه رابطه‌ای از نظر کمی و کیفی بین سلسله‌مراتب و ایجاد حس حضور در مخاطب در فضای مساجد گذشته وجود دارد و اصلی‌ترین عامل طراحی سلسله‌مراتبی در ایجاد حس حضور در مساجد چیست؟ بنابراین مدل پژوهشی در معماری مساجد مکتب اصفهان جهت تحلیل جنبه‌های مختلف سلسله‌مراتب با تأکید بر افزایش حس حضور، مورد آزمون قرار گرفته است.

۲. پیشینه تحقیق

اصل سلسله‌مراتب به‌عنوان یک اصل مهم در معماری فضاهای مذهبی همواره مدنظر معماران ایرانی - اسلامی قرار داشته است و توسط پژوهشگران زیادی مورد بررسی قرار گرفته است. در جدول ۱ به مطالعه پژوهش‌ها و کتب پیرامون موضوع به ترتیب سال پرداخته شده است.

موضوع شهر آرمانی و نادیده گرفتن جنبه‌های معنوی آن در دوران اخیر به طور چشم‌گیری مورد توجه قرار گرفته است و متخصصان طراحی فضا را از مهم‌ترین حوزه‌های این موضوع معرفی کرده‌اند. از طرفی سلسله‌مراتب موضوعی مؤثر در ادراک فضا و خلق تجربه در معماری است. اصل سلسله‌مراتب، یکی از اصول برجسته معماری و شهرسازی ایرانی - اسلامی است (Mohamadianmansoor 2007). این اصل، نه تنها به فضاهای معماری و شهری محدود نمی‌شود، بلکه در همه‌ی عوالم همچون هفت شهر عشق عطار و هفت طبقه آسمان، وجود دارد (Tabibian, Charbgo, and Abdolahimehr 2012). با تطابق با نظام سلسله‌مراتب وجودی بالاتر از مرتبه‌ی مادی، این اصل اساسی می‌شود (Nasr 2001) و معماری هر ساختمان با استناد به نظام سلسله‌مراتب، ابعاد عملکردی، فضایی، بصری و فرمی خود را تدوین می‌کند (Fattahi and OmraniPour 2014). این اصل، در دوران اسلامی ایران، به‌ویژه در دوره صفوی و تیموری، توجه زیادی به خود جلب کرده است (Mahboobi et al. 2018). تعامل انسان با فضای معماری به عنوان فضای تفکر و یادآوری خداوند و حضور قلب در سفر و خودآگاهی منجر به حس حضور می‌شود (Noghrehkar 1997). در این زمینه، فضای مسجد به‌عنوان محل بروز اصل سلسله‌مراتب با جنبه‌های ادراکی

جدول ۱: پیشینه تحقیق

موضوع	عنوان	روش پژوهش	نتیجه
تأثیر جهت قبله بر سلسله‌مراتب حرکتی در مساجد با واکاوی در سبک‌های معماری ایرانی - اسلامی	توصیفی - تحلیلی و نحو فضا	استفاده از یک الگوی حرکتی می‌تواند وحدت در کل مسجد را به ارمغان آورده و مردم را به سمت قبله هدایت کند (Moosavi and Ghouchani 2021).	
گونه‌شناسی ساختار فضایی خانه معاصر ایرانی با تکیه بر حریمیت و سلسله‌مراتب	نحو فضا	خانه‌های دهه‌های ۵۰ و ۶۰ با جداسازی فضاها از حال شکل گرفته سپس سرویس بهداشتی از فضای اصلی جدا شده و با گذشت زمان دارای حریمیت بیش‌تری شده است (Rastjoo and Bemanian 2019).	
گونه‌شناسی سازمان فضایی و سلسله‌مراتب ورود در خانه‌های ایرانی با تأکید بر حریمیت	توصیفی - تحلیلی	با شناسایی فضاهای ورودی، الگویی برای حفظ حریمیت ارائه می‌شود که جزئی از هویت در فرهنگ و معماری ایرانی است (Ghafourian, Peysokhan, and Hesari 2017).	
کندوکاوی بر اصل سلسله‌مراتب در معماری اسلامی و فولدینگ	توصیفی - تحلیلی	بررسی این که آیا اصل سلسله‌مراتب در دو الگوی معماری اسلامی و فولدینگ، همه مکاتب معماری را شامل می‌شود یا اختصاص به معماری خاصی دارد (Zulficar Zadeh and Zarkesh 2017).	
بررسی سلسله‌مراتب ورودی در مساجد شیراز	توصیفی - تحلیلی	اصل سلسله‌مراتب در ورودی برخی از مساجد قدیمی شیراز رعایت نشده است (Zakeri, Eštejab, and Shokarane 2017).	
بازشناسی اصل سلسله‌مراتب در معماری مساجد ایران	توصیفی - تحلیلی	سلسله‌مراتب از اصول معماری مساجد است و نه تنها از منظر کارکردی بلکه از منظر تغییر حس مکان دارای اهمیت است (SirosRezaei 2017).	

موضوع	عنوان	روش پژوهش	نتیجه	
سلسله‌مراتب معماری و شهرسازی	جایگاه معناگرایی در شکل‌گیری سلسله‌مراتب مسجد امام اصفهان	توصیفی-تحلیلی	سلسله‌مراتب در مسجد امام آفرینش یک نمونه بی‌نظیر از مراتب است که از طلب سالک تا عروج انسان و پیوستن او به حضرت حق الهام گرفته است (Bighami 2015).	
	قیاس تطبیقی سلسله‌مراتب فضاهای مذهبی؛ نمونه‌های مورد بررسی: آتشکده فیروزآباد، مسجد جامع یزد، کلیسای واحد لویی کان	توصیفی-تحلیلی	تمامی فضاهای مجموعه‌های عبادی مختلف تحت تأثیر موقعیت اصلی نپایش است و از یک سلسله‌مراتب نسبتاً یکسان پیروی می‌کنند (Bahmani, Kazerooni, Hamzavi, and Namazi 2016).	
	بررسی عناصر پایدار معماری ایران در آتشکده‌ها و مساجد	توصیفی-تحلیلی	بررسی روند تغییرات در قبل و بعد از اسلام در دو بنای آتشکده‌ها و مساجد و تحلیل ویژگی‌هایی مانند سلسله‌مراتب، مقیاس و تناسب، تباین فضایی (تضاد) و غیره (Yousefi and Shaker 2015)	
	کتاب برآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی	توصیفی-تحلیلی	دسته‌بندی سلسله‌مراتب به سه صورت (رده‌بندی فضایی، کالبدی و نگاه‌ها) (Noghrekar, Hamzenejad, and Ranjbar-Kermani 2009).	
	سلسله‌مراتب محرمیت در مساجد ایرانی	توصیفی-تحلیلی	استفاده از اصل سلسله‌مراتب در مساجد، باعث افزایش احساس قرارگرفتن در فضایی محرمانه می‌شود (Mohamadianmansoor 2007).	
	نظام فضایی معماری ایران و ساختار آن	توصیفی	تبیین اصل سلسله‌مراتب (Taghvaei 2007)	
	دسترسی و سلسله‌مراتب فضاهای شهری	توصیفی	سلسله‌مراتب در معماری در دو بخش سوژه در یک بافت (از نظر قرارگیری سلسله‌مراتب اهمیت یافتن آن سوژه را در سه عامل ذکر می‌شود؛ اندازه، شکل و ترکیب و تقدس فضا) و خود فضا که تحت تأثیر عملکرد، دسترسی، حریم، ایستایی و سایه‌روشن دارای سلسله‌مراتب خواهد بود، بیان شده است (Okhovvat 1996).	
	حس حضور، مطلوب‌ترین برآیند ارتباطات انسان با محیط	توصیفی-تحلیلی	بررسی مفهوم ذکر و حس حضور به عنوان مطلوب‌ترین حالت برای انسان و برترین ویژگی محیط (Naghizadeh 2013)	

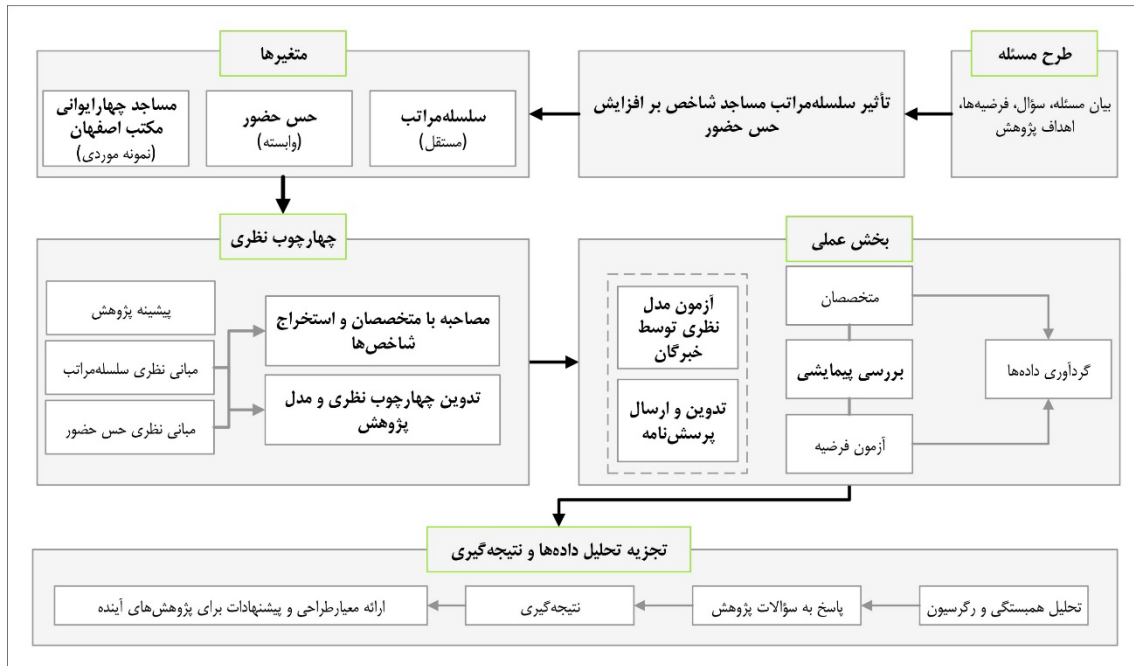
است و ابتدا چهارچوب نظری با مطالعه اسناد علمی تدوین می‌گردد و با روش پیمایشی مورد آزمون قرار می‌گیرد. جمعیت آماری افراد ۱۰۵ نفر از معماران و جمعیت آماری بناها، مساجد چهارایوانی مکتب اصفهان است. برای سنجش روایی پرسش‌نامه مؤلفه‌ها مورد پرسش متخصصان قرار گرفته است و بعد از تایید مولفه‌ها و پرسش‌نامه توسط آنان مورد آزمون واقع شد. در پایان داده‌ها در SPSS تحلیل شده است تا فرضیه‌ی پژوهش اثبات شود (شکل ۱).

مطالعه در پیشینه موضوع نشان می‌دهد که در بسیاری از پژوهش‌ها مطالعه روی سلسله‌مراتب از جهت فضایی و حرکتی بررسی شده است و پژوهش‌ها و کتاب‌ها در پی یافتن مفاهیم و تعاریف بوده‌اند و تنها با رویکرد کیفی و شهودی، این مفاهیم را در معماری گذشته ایران مورد مطالعه قرار داده‌اند. و پژوهش‌های کمی نیز بر روی فضای خانه صورت گرفته است. اما وجوه و شاخص‌های مختلف متغیرهای پژوهش در معماری به‌صورت عینی و تأثیر این شاخص‌ها بر مخاطب در فضای مسجد به صورت کمی و عملیاتی انجام نگرفته و میزان ارتباط آن‌ها بررسی نشده است.

۳. روش تحقیق

این پژوهش در حوزه مطالعات کاربردی و از نظر هدف جز مطالعات توصیفی-تبیینی و روش انجام پژوهش تجربی

شکل ۱: روش تحقیق

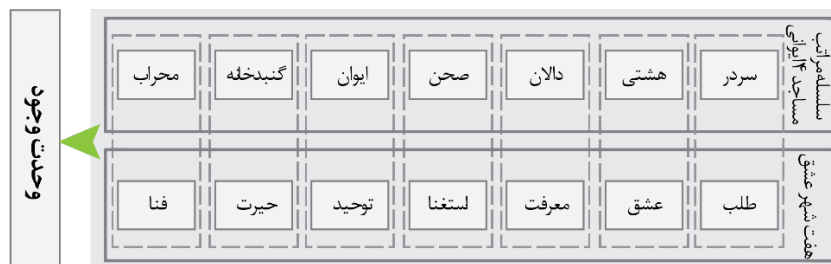
۴. چارچوب نظری تحقیق

۴-۱- سلسله‌مراتب

برای مسلمانان، طی مراتب و آمادگی برای وصول همواره اهمیت داشته است. سلسله‌مراتب، یکی از اصول اساسی در معماری است که نقش، جایگاه، و ارزش عناصر را

تعیین می‌کند. اصل ساماندهی فضاها و عناصر بر اساس ویژگی‌های کالبدی- کارکردی آن‌ها، سلسله‌مراتبی از نحوه کاربرد و قرارگیری عناصر را ایجاد می‌کند. بنابراین می‌توان اصل سلسله‌مراتب را دید که موجب قلمروهای فضایی با تنوع کارکردی می‌شود (Seyfiyan and Mahmoodi 2007) (شکل ۲).

شکل ۲: رابطه‌ی سلسله‌مراتب در مساجد چهار ایوانی و هفت شهر عشق عطار جهت رسیدن به وحدت وجود

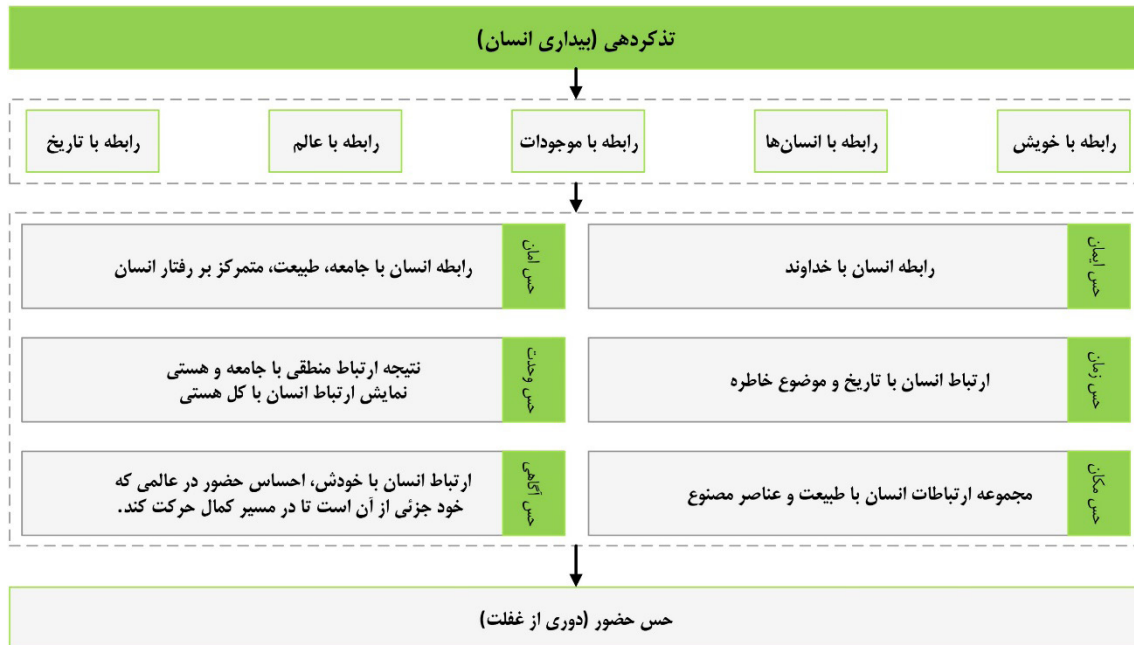

۴-۲- حس حضور

فرهنگ ایرانی بر اساس توحیدی بودن، آگاهی و شاخه‌های آن را به عنوان مناسب‌ترین وضعیت برای انسان تعریف می‌کند. حس حضور، ایمان، زمان، امان و مکان از شرایط ضروری حیات انسانی هستند که می‌تواند سبب دوری از غفلت و یادآور مفاهیم و موضوعات زیبایی شود (شکل ۳). خداوند این مفاهیم را در فطرت انسان‌ها امانت گذاشته است و این شرایط بالاترین و والاترین شرایط زندگی

انسانی هستند (Naghizadeh 2010; 2013). فضا در دیدگاه‌های مختلف دارای معانی گوناگونی است. برای مسلمانان، فضا به دلیل حضور خداوند، ارزش مقدسی دارد. این حقیقت که «عالم محضر خداست» در فضای معماری ایرانی، که به تذکردهی، یادآوری و غفلت‌زدایی تأکید می‌کند، به خوبی بازتاب می‌یابد (Naghizadeh and Aminzadeh 2004; Naghizadeh 2013; Rezayee Ne-doushan, Danesh-pour, and Behzadfar 2022).

شکل ۳: تبیین مفهوم حس حضور

(Adopted from Naghizadeh 2013)

۴-۳- جایگاه حس مکان در حس حضور

مهم‌ترین واژه‌ای که در ارتباط با مکان به کار می‌رود، حس مکان است (Mousaei jo, Majedi, and Zabihi 2021). این مفهوم طیف گسترده‌ای از ارتباط انسان و مکان را در برمی‌گیرد (Raymond et al. 2016) که شامل معنای مکان و تعلق به مکان است (Stedman 2003; Smaldone, Harris, and Sanyal 2005). به گفته لینچ، فضا باید دارای هویتی قابل درک و قابل به یادآوری باشد تا بتواند حس مکان را ایجاد کند (Karami, Ghafary, and Fakhray-ee 2014). این حس ممکن است با حس تعلق همراه باشد (Lynch 1984). در اصل ادراک ذهنی از محیط و احساسات نسبتاً آگاهانه از محیط است که احساسات مخاطب با محیط گره خورده و یک پارچه می‌شود (Rajala, Sorice, and Thomas 2020). از نظر شولتز حس مکان در مکانی است که دارای شخصیت مشخص و مصالح، بافت و رنگ ملموس است (Norberg-Schulz 2000) اما مخاطب با فرهنگ جامعه ایرانی-اسلامی با قرار گرفتن در مسجد در سطحی بالاتر از حس مکان قرار دارد، برای او مکان نیاز به کالبد و شخصیت مشخص ندارد، در واقع او سعی در «حضور» بیش‌تر در مکان دارد و احساساتی فراتر از حس مکان را درک می‌کند. این حضور در ارتباط با آگاهی، هستی و خداوند است. ارتباطی که انسان با هستی دارد و در مراتب گوناگونی مانند رابطه انسان با خود و خدا، تاریخ، حس آگاهی و غیره قابل طبقه‌بندی است و مجموع این حس‌ها «حس حضور» است (Naghizadeh 2013).

۵. تعریف مفهومی و عملیاتی متغیرهای تحقیق

برای سنجش مفاهیم و متغیرهای تحقیق، ابتدا متغیرها باید به صورت مفهومی تعریف شوند سپس برای قابلیت اندازه‌گیری، تعریف عملیاتی آن‌ها ارائه گردد. با توجه به مباحث مطرح‌شده در بخش مبانی نظری تعاریف مفهومی بدین شرح است:

منظور از سلسله‌مراتب: ساماندهی فضا، عناصر و ایجاد ترتیب و درجه‌بندی جهت آمادگی برای مقصد است. حس حضور: عالم محضر خداست و این حس به آگاهی و حس حضور حقیقت در فضا اطلاق می‌شود.

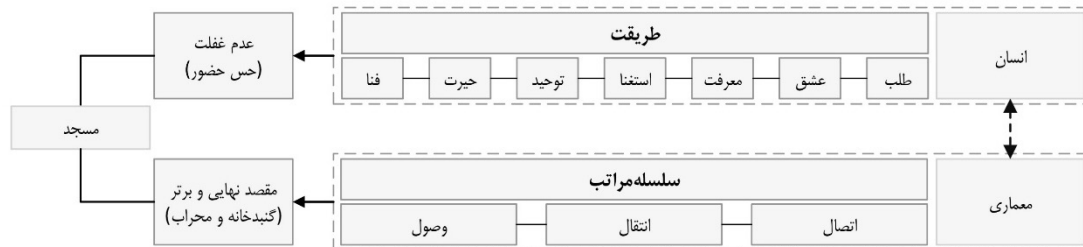
تعریف عملیاتی: انسان در ذهن خود می‌تواند با طی مراتب متوالی جسمی و روحی به جایگاه ربوبیت برسد. ساختار مکانی مساجد با درجه‌بندی و سلسله‌مراتب مختلفی آماده شده است که در نهایت انسان را به سوی محراب، سمبل مرکزیت ربوبیت، هدایت می‌کند (SatariRaouf and Azimi 2010). در روند تاریخی این اعتقاد وجود دارد که در تواتر و ترتیب فضاها جهت رسیدن به فضای مقصد، درک و احساس در یک روال پیوسته رشد و آمادگی برای رسیدن به فضا و در واقع حقیقت قرار می‌گیرد (Shayan and Qaripour 2008).

طریقت به عنوان یک سلسله‌مراتب، انسان را به سوی حقیقت (خداوند) هدایت می‌کند. در معماری مساجد، رسیدن به حقیقت به معنای دستیابی به بالاترین سطح آگاهی و ارتباط با خداوند است که از طریق حضور انسان در محل معین به او انتقال می‌یابد. این مسیر، از

و ارتفاع، به وجود می‌آید با توجه به مطالب عنوان‌شده ضمن مصاحبه با صاحب‌نظران این حوزه، مدل مفهومی پژوهش ارائه شده است (شکل ۴).

طریق طی مراتب و آمادگی در طراحی فضا، به تجلی می‌پیوندد و سلسله‌مراتب در این طرح شکل می‌گیرد. این سلسله‌مراتب، با طی مراحل مختلفی در فضاهای اتصال، انتقال و وصول، با تغییر در عناصر طراحی مانند نور، رنگ،

شکل ۴: مدل مفهومی پژوهش

سنجیده می‌شود و وجود عوامل حس حضور میزان افزایش این متغیر را نشان می‌دهد.

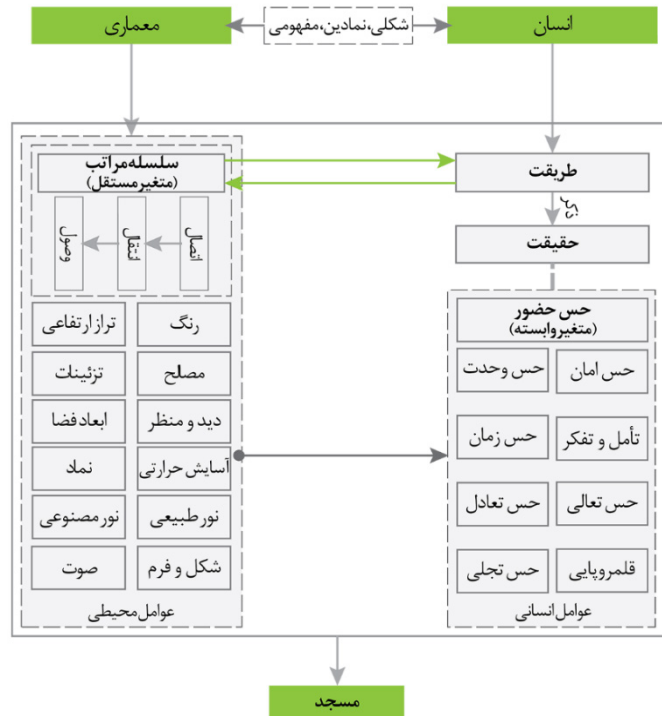
شاخص‌های جدول ۲ به عنوان عوامل سنجش متغیرها بر اساس مصاحبه و نظر متخصصان مطرح شده است. با تغییر در عوامل سلسله‌مراتب، طراحی سلسله‌مراتبی

جدول ۲: تبیین شاخص‌های سلسله‌مراتب و حس حضور

متغیر	عامل	توضیح
سلسله‌مراتب	تراز ارتفاعی	تغییر تراز در کف
	رنگ، مصالح	تغییر رنگ و بافت فضا و مصالح
	تزئینات	کاشی کاری، آجر کاری، گره‌چینی، مقرنس، کاربردی و غیره
	تناسبات	تغییر نسبت‌های طول به ارتفاع فضا و طول به عرض
	دید و منظر	تغییر قاب‌ها و سکانس‌های تصویری و منظرهای متنوع از فضا به پیرامون آن
	نمادپردازی	استفاده از نمادهای فرهنگی، اعتقادی و غیره
	آسایش حرارتی	تغییر شرایط جوی مانند رطوبت، دما، بارش، تابش و باد
	نور و روشنایی	تغییر روشنایی طبیعی و شدت نور در فضا
	صوت	پدیده‌های صوتی مانند طنین، پژواک و غیره جهت تغییر در صوت
	شکل و فرم	تغییر الگوی هندسی پلان و برش و تغییر فرم‌ها
حس حضور	حس وحدت	تبعیت اجزاء از اصولی واحد با اهداف یکسان و هماهنگی روابط اجزاء با کل
	حس امان (امنیت)	حس اطمینان در محیط در برابر اجتماع و تسلط بر منطقه جغرافیایی
	حس زمان	عدم درک گذر زمان (جاودانگی) گویا زمان متوقف شده یا درک گذشت زمان و مرور خاطرات
	تأمل و تفکر	تعقل و تدبیر جهت ارتباط عمیق با باطن و درک عمق معنایی با تمام حواس
	حس تعادل	تساوی در مواجهه با محیط به دور از افراط و تفریط و حس هماهنگی در اجزاء، مانند تقارن و ریتم
	حس تعالی و معنویت	توسعه شناخت خدا با نزدیک شدن به او و تلاش برای ارتباطی بیش‌تر از محدوده مذهبی (منجر به تقویت بعد معنوی زندگی، راحتی، امید و آرامش درونی)
	حس تجلی	هویدا شدن خداوند در ذات، صفات و افعال جهان خلقت
	حس قلمروپایی	تمرکز و یافتن خویش و رفتن به سمت «شدن»

با توجه به هدف پژوهش، معرفی متغیرها و شاخص‌های آن‌ها صورت‌گرفته است و مدل نظری جهت آزمون ارائه می‌شود (شکل ۵).

شکل ۵: مدل نظری پژوهش

۶. معرفی مورد‌های مطالعاتی

با ظهور حکومت صفویه و تأسیس مکتب اصفهان، مساجد به عنوان نماد و جلوه‌گاه آرمان‌های شیعه شناخته شدند (Nourian, Elahizadeh, and Abdulahi Sabet 2014). مکتب الهی اصفهان، جمع‌بندی ماهرانه‌ای از حکمت عشق سهروردی و حکمت مشاعی است. طراحی مساجد در این مکتب، تلاشی است برای نمایش هندسه‌ای پنهان که ریشه در بار معنایی در تفکر این مکتب دارد. در مساجد دوره‌ی صفوی، سلسله‌مراتب دسترسی و جهت‌گیری فضایی رعایت شده است (Sarmi, Khodabakhshi, and Khallaghdoost 2015). طراحی فضا در این مساجد به صورت مفهومی است به صورتی که انسان را یک‌باره راهی گنبدخانه نمی‌کند و او را مجبور به تأمل و اندیشه می‌کند، سپس اجازه ورود به مکان ستایش و تعالی را می‌دهد (Ansari, Okhovat, and Molae 2008). بهترین مساجد با این خصوصیات را در اصفهان می‌توان یافت. بنابراین جهت گونه‌شناسی یکسان ابتدا تمامی مساجد چهار ایوانی عصر صفوی شناسایی شدند و سپس مساجد جامع عباسی، حکیم و آقانور در سه مقیاس مختلف شهری مورد بررسی قرار گرفتند.

۶-۱- مسجد جامع عباسی اصفهان

مسجد جامع عباسی از مساجد میدان نقش جهان اصفهان است و از طریق چرخش دالان، نوآوری خاصی در معماری گذشته ایران دارد. در سردر ورودی و فضای جلوخان، هنر کاشی‌کاری به اوج خود رسیده و کتیبه‌ها با کاشی‌های معرق و طرح‌های اسلیمی متنوع، نمای ورودی را به زیبایی زینت بخشیده‌اند. این مسجد، با استحکام خود، نماد استواری و روح اسلام را به‌طور آرام و مستقر بیان می‌کند (Sarmi, Khodabakhshi, and Khallaghdoost 2015; Pope 1994; Dabbagh and Rahbar 2016).

۶-۲- مسجد حکیم

این مسجد در محل ویرانه‌های مسجد قدیمی دوران حکومت دیالمه در انتهای بازار رنگرزان واقع شده و در دوره‌ی شاه‌عباس دوم ساخته شده است. با وجود عدم وجود گنبد عظیم و منار، به دلیل طرح چهار ایوانی در مقیاس بزرگ، آجرکاری، کاشی‌کاری و به‌ویژه خط بناپی، در مجموعه آثار دوره‌ی مذکور، ارزشمند است (Hillenbrand 1994; Maher-al-Naqsh 1997; Kayani 1997; Pope 1994).

۳-۶- مسجد آقانور اصفهان

این مسجد در منطقه‌ی تاریخی دردشت واقع است و ساخت آن در دوره‌ی شاه‌عباس اول آغاز شده است و در دوران حکومت شاه‌صفی به پایان رسید. بنیان‌گذار مسجد، نورالدین محمد اصفهانی است و شبستان آن با ستون‌های

سنگی و طاق با پوشش چشمه طاق در دوره‌ی قاجار افزوده و از سنگ مرمر برای افزایش نورگیری استفاده شده است (Bemnian, Jelvani, and Arjmandi 2016; Haji-Qassemi 1996).

جدول ۳: بررسی و مقایسه ویژگی‌های مساجد مورد مطالعه

نام مسجد	مسجد آقانور	مسجد حکیم (در محل مسجد جامع صغیر، مسجد جورجیر)	مسجد امام (جامع عباسی)
دوره ساخت (سال آغاز ساخت)	صفویه (۱۰۳۴ ه.ق)	صفویه (۱۰۶۷ ه.ق)	صفویه - قاجار (۱۰۲۰ ه.ق)
مقیاس شهری	مساجد مرکز محلات نزدیک به راسته اصلی شهر	مساجد پیرامون ساختار اصلی	مساجد اصلی مقیاس شهری و فراشهری (مسجد جامع)
نوع ورودی	ورود از کنج حیاط	ورود از کنج حیاط	ورود از پشت ایوان (دو سوی ایوان شمالی)
معماری	معبر- بازار	*	*
	میدان	-	*
	جلو خان	-	*
گنبد	* تعداد ۱	* تعداد ۱	* تعداد ۳
مناره	-	-	* تعداد ۴
مآذنه	* موقعیت جنوب غرب	* شمال شرق	* شمال غرب
فرم غالب حیاط	مربع	مربع	مستطیل (کشیدگی در راستای قبله)
فرم حوض	مستطیل (راستای قبله)	مستطیل (عمود بر راستای قبله)	مستطیل (عمود بر راستای قبله)
تزئینات محراب	مقرنس	مقرنس	کاربندی
کاربری مجاور	بافت مسکونی	بافت مسکونی- مذهبی (مقبره)- بازارچه	بافت بازار - میدان شهری
محدوده‌ی مساحت زمین	۴۰۰۰ مترمربع	۸۰۰۰ مترمربع	۱۷۰۰۰ مترمربع
شبک	*	*	*
نورگذر وسیع	*	-	-
نورگذر (مشبک) بالای محراب	*	*	*
مصالح و تزئینات غالب	آجر (کاربندی و مقرنس)	آجر (کاربندی و مقرنس)	کاشی هفت‌رنگ (مقرنس)
ورود نور از حیاط	*	*	*

نام مسجد	مسجد آقانور	مسجد حکیم (در محل مسجد جامع صغیر، مسجد جورجیر)	مسجد امام (جامع عباسی)
دیاگرام فضایی			
دیاگرام ارتباطات حرکتی			

۱. سردر، ۲. هشتی، ۳. صحن، ۴. شبستان، ۵. گنبدخانه، ۶. ایوان، ۷. وضوخانه، ۸. مدرسه، ۹. جلوخان

پاسخ‌دهندگان مرد و ۳۷.۱ درصد آنان زن هستند و ۱۵ نفر در مسجد آقانور، ۲۱ نفر در مسجد حکیم و ۳۶ نفر در مسجد امام اصفهان علاوه بر تجربه بازدید، فعالیت عبادی (نماز) داشته‌اند. از نظر پاسخ‌دهندگان جذاب‌ترین فضا در مسجد آقانور شبستان، در مسجد حکیم گنبدخانه و در مسجد امام اصفهان نیز گنبدخانه است و از نظر مدت‌زمان بازدید و صرف وقت در مسجد آقانور فضای شبستان و حیاط، در مسجد حکیم فضای گنبدخانه و شبستان و در مسجد امام گنبدخانه بیش‌ترین امتیاز را دارند.

۷-۲- تحلیل توصیفی متغیرهای اصلی

با توجه به شکل ۶، مسجد امام در تمام شاخص‌های سلسله‌مراتب و حس حضور برتری دارد. این مسجد، با توجه به اهداف ساخت در زمان خود و نزدیکی به میدان نقش جهان، بالاترین امتیاز را در همه مؤلفه‌ها کسب کرده است. مسجد امام با گنبدها و مناره‌های قابل مشاهده از میدان نقش جهان، ارتباط عمودی و عظمت بیش‌تری را ایجاد کرده است و به همین علت اختلافات معناداری با دو مسجد دیگر در تراز ارتفاعی، دید و منظر، و عناصر نمادین دارد. با این حال، سه مسجد از یک الگو پیروی می‌کنند و در تمامی شاخص‌ها به جز ارتفاع، مسجد حکیم امتیاز بالاتری نسبت به مسجد آقانور دارد.

در امتیاز شاخص‌های حس حضور، تفاوت کمی بین سه مسجد وجود دارد؛ این موضوع نشان از این دارد که هر سه مسجد، آگاهی، دوری از غفلت، و احساس وجود ساحت الهی را به‌طور مشابه در فضاهای خود ترویج می‌دهند و با حرکت در فضای آن‌ها ادراک لحظه به لحظه اتفاق می‌افتد. اما در مسجد شهری مانند مسجد جامع عباسی

طبق جدول ۳ هر سه مسجد دارای طرح چهار ایوانی و دارای یک مأذنه هستند که محل آن از نظر جهت در هر یک از مساجد متفاوت می‌باشد. تعداد گنبد مسجد امام سه عدد و در مسجد آقانور و حکیم یک گنبد وجود دارد. هر سه مسجد دارای فضای ایوان جنوبی منتهی به گنبدخانه و محراب هستند. با توجه به دسترسی، وسعت و مقیاس مسجد امام دارای چهار مناره، جلوخان و گنبد عظیم است که به‌عنوان نشانه و نمادهای شهری نقش مهمی ایفا می‌کنند.

۷. یافته‌ها و بحث

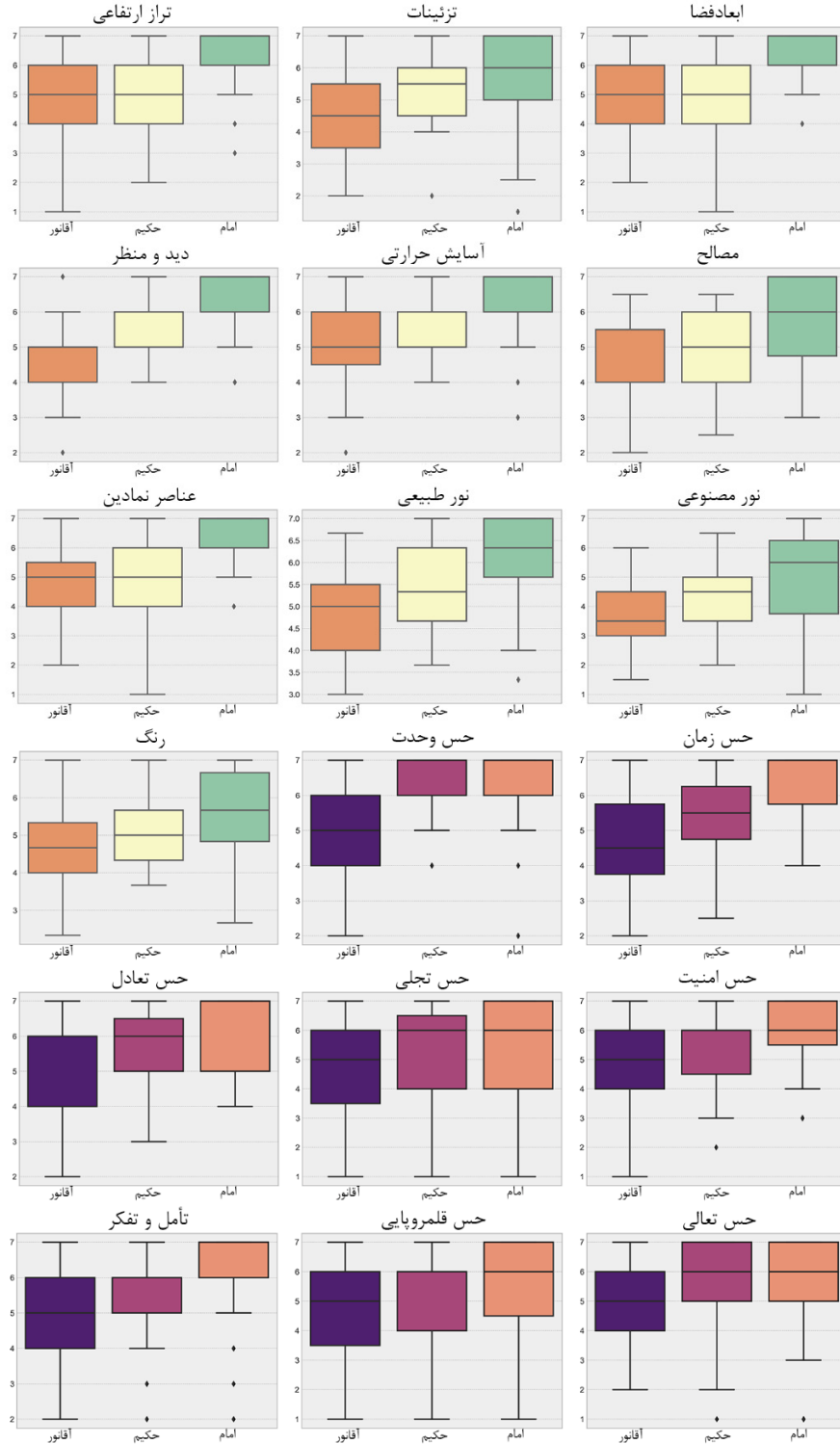
در این پژوهش، با استفاده از طیف لیکرت شاخص‌های حس حضور و سلسله‌مراتب در مساجد چهارایوانی مکتب اصفهان مورد سنجش قرار گرفتند. همچنین شایان ذکر است که سنجش‌های صوت و فرم در سلسله‌مراتب با پرسش‌نامه قابل ارزیابی نیستند، به همین علت مورد بررسی در پرسش‌نامه قرار نگرفتند. از ضریب آلفای کرونباخ برای اعتمادسنجی و انسجام مقیاس استفاده شد و نشان داد که پرسش‌نامه دارای پایایی درونی عالی است (ضریب آلفا = ۰.۹۴). متغیرهای حس حضور و سلسله‌مراتب فضایی در سه نمونه مساجد مورد بررسی قرار گرفتند که در ادامه ابتدا متغیرهای زمینه‌ای سپس متغیرهای اصلی پژوهش بررسی شده است.

۷-۱- تحلیل توصیفی متغیرهای زمینه‌ای

نتایج آماری به‌دست آمده نشان می‌دهد که از ۱۰۵ پاسخ‌دهنده، ۴۵ نفر صرفاً به اصفهان سفر کرده‌اند و ۳۷.۱ درصد بیش‌تر از ۱۰ سال و ۲۰ درصد از افراد کم‌تر از ۱۰ سال در اصفهان سکونت داشته‌اند. ۶۲.۹ درصد از

برخی ویژگی‌ها به صورت بارزتر پیدا شده است؛ پاسخ‌های متنوع افراد، در نهایت تمامی آن‌ها به حس حضور منجر می‌شوند. حس حضور نشان می‌دهد که حس وحدت و حس زمان بیش‌ترین امتیاز را کسب کرده‌اند و با وجود تجربه‌های

شکل ۶: نمودارهای جعبه‌ای شاخص‌های سلسله‌مراتب و حس حضور در مساجد مورد مطالعه

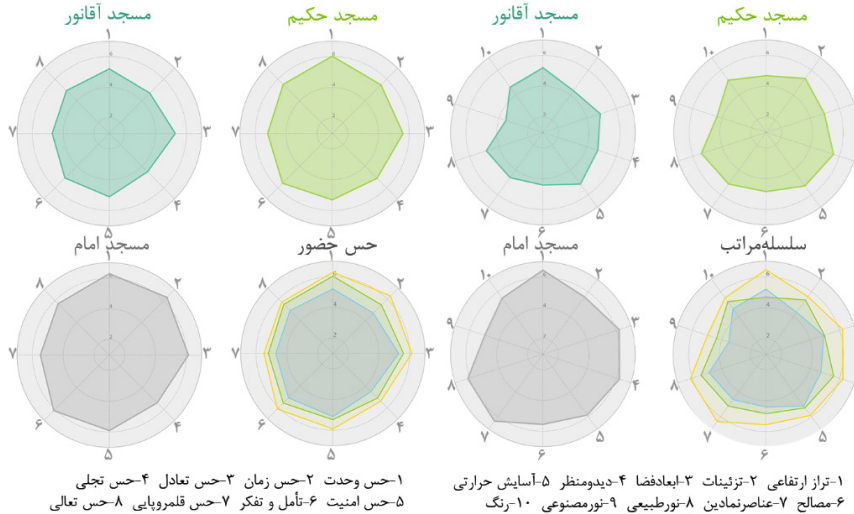

و منظر، و تراز ارتفاعی دارد. این مسجد، با استفاده بیش از حد از کاشی و رنگ، سلسله‌مراتبی بودن عوامل مصالح

در مقایسه عوامل سلسله‌مراتب در سه مسجد، مسجد امام کم‌ترین اختلاف در آسایش حرارتی، ابعاد فضا، دید

و تزئینات را برای پاسخ‌دهندگان مبهم کرده است، اما همچنان به عنوان یکی از شاهکارهای معماری ایرانی شناخته می‌شود.

شکل ۷: مقایسه سنجه‌های دو متغیر سلسله‌مراتب و حس حضور در نمونه‌های مورد بررسی

تغییر تراز ارتفاعی و عناصر نمادین امتیاز بیش‌تری را کسب کرده‌اند.

۷-۳- تجزیه و تحلیل همبستگی بین متغیرها

تجزیه و تحلیل همبستگی بین متغیرها در این مطالعه نشان می‌دهد که رابطه تمامی مؤلفه‌ها با یکدیگر مثبت و مستقیم است.

با توجه به شکل ۷، در متغیر حس حضور، سنجه‌های حس زمان و حس وحدت در مسجد امام، حس وحدت در مسجد حکیم و حس تعادل در مسجد آقانور بیش‌ترین امتیاز را کسب کرده‌اند. در عین حال، کم‌ترین امتیاز متغیر حس حضور در هر سه مسجد به سنجه حس تجلی اختصاص دارد. از سویی سنجه تغییر تراز ارتفاعی در سلسله‌مراتب مسجد آقانور بیش‌ترین امتیاز و در مسجد حکیم، سنجه تغییر دید و منظر و در مسجد جامع عباسی

شکل ۸: ماتریس همبستگی بین شاخص‌های متغیرهای پژوهش

تراز ارتفاعی	1	0.42	0.57	0.55	0.4	0.46	0.56	0.52	0.37	0.42	0.31	0.37	0.33	0.19	0.3	0.2	0.16	0.24
تزئینات	0.42	1	0.56	0.49	0.32	0.69	0.55	0.67	0.45	0.8	0.42	0.43	0.35	0.31	0.39	0.23	0.29	0.4
ابعادفضا	0.57	0.56	1	0.67	0.42	0.62	0.58	0.54	0.42	0.54	0.39	0.46	0.44	0.33	0.47	0.36	0.36	0.39
دید و منظر	0.55	0.49	0.67	1	0.61	0.65	0.56	0.57	0.47	0.48	0.54	0.49	0.45	0.33	0.45	0.39	0.39	0.44
آسایش حرارتی	0.4	0.32	0.42	0.61	1	0.47	0.39	0.51	0.37	0.36	0.32	0.26	0.29	0.21	0.33	0.19	0.18	0.25
مصالح	0.46	0.69	0.62	0.65	0.47	1	0.57	0.69	0.57	0.69	0.47	0.55	0.45	0.25	0.45	0.35	0.36	0.41
عناصر نمادین	0.56	0.55	0.58	0.56	0.39	0.57	1	0.71	0.47	0.6	0.53	0.59	0.51	0.32	0.53	0.4	0.36	0.45
نور طبیعی	0.52	0.67	0.54	0.57	0.51	0.69	0.71	1	0.59	0.71	0.55	0.63	0.6	0.44	0.52	0.41	0.38	0.5
نور مصنوعی	0.37	0.45	0.42	0.47	0.37	0.57	0.47	0.59	1	0.57	0.45	0.49	0.44	0.37	0.52	0.33	0.36	0.37
رنگ	0.42	0.8	0.54	0.48	0.36	0.69	0.6	0.71	0.57	1	0.51	0.51	0.39	0.42	0.45	0.34	0.36	0.46
حس وحدت	0.31	0.42	0.39	0.54	0.32	0.47	0.53	0.55	0.45	0.51	1	0.74	0.66	0.61	0.56	0.52	0.6	0.58
حس زمان	0.37	0.43	0.46	0.49	0.26	0.55	0.59	0.63	0.49	0.51	0.74	1	0.75	0.58	0.64	0.77	0.66	0.61
حس تعادل	0.33	0.35	0.44	0.45	0.29	0.45	0.51	0.6	0.44	0.39	0.66	0.75	1	0.65	0.72	0.64	0.74	0.74
حس تجلی	0.19	0.31	0.33	0.33	0.21	0.25	0.32	0.44	0.37	0.42	0.61	0.58	0.65	1	0.7	0.58	0.76	0.78
حس امنیت	0.3	0.39	0.47	0.45	0.33	0.45	0.53	0.52	0.52	0.45	0.56	0.64	0.72	0.7	1	0.61	0.72	0.78
حس تأمل و تفکر	0.2	0.23	0.36	0.39	0.19	0.35	0.4	0.41	0.33	0.34	0.52	0.77	0.64	0.58	0.61	1	0.67	0.61
حس قلمروپایی	0.16	0.29	0.36	0.39	0.18	0.36	0.36	0.38	0.36	0.36	0.6	0.66	0.74	0.76	0.72	0.67	1	0.85
حس تعالی	0.24	0.4	0.39	0.44	0.25	0.41	0.45	0.5	0.37	0.46	0.58	0.61	0.74	0.78	0.78	0.61	0.85	1

با توجه به داده‌های نشان داده‌شده در شکل ۸، همبستگی مؤلفه‌های سلسله‌مراتب در محدوده $[0.8) - (0.16)$ واقع شده است. در اکثر موارد، ضرایب همبستگی بسیار بالا و بیش‌تر از ۰.۵ هستند، که نشان‌دهنده رابطه قوی بین مؤلفه‌های شاخص‌ها با یکدیگر است. با این حال، کم‌ترین ضریب مثبت به ترتیب مربوط به [تراز ارتفاعی- تأمل و تفکر - ۰.۲]، [تراز ارتفاعی- حس تجلی- ۰.۱۹]، [آسایش حرارتی- تأمل و تفکر - ۰.۱۹]، [آسایش حرارتی- قلمروهای درونی- ۰.۱۸] و [تراز ارتفاعی- قلمروهای درونی- ۰.۱۶] است.

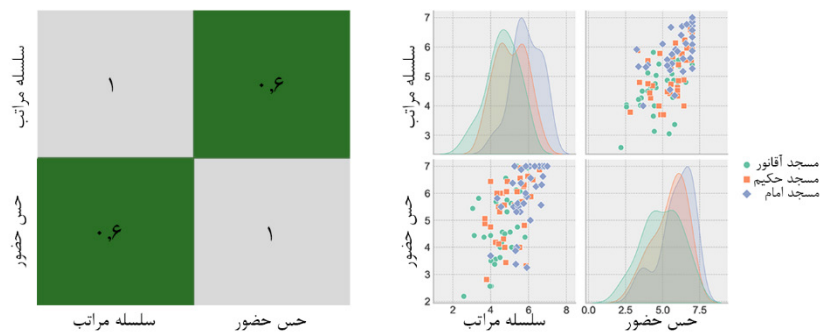
شکل ۹: رابطه‌ی سلسله‌مراتب نور طبیعی و شاخص‌های حس حضور

نشان می‌دهد به گونه‌ای که به ترتیب بیش‌ترین و کم‌ترین ضریب مربوط به سنجه‌های حس زمان و قلمروهای درونی است (شکل ۹).

ضرایب همبستگی بین حس حضور و سلسله‌مراتب نور طبیعی در بازه $[0.38 - 0.63]$ قرار دارند که اثر مستقیم سنجه تغییر در نور طبیعی را در افزایش حس حضور

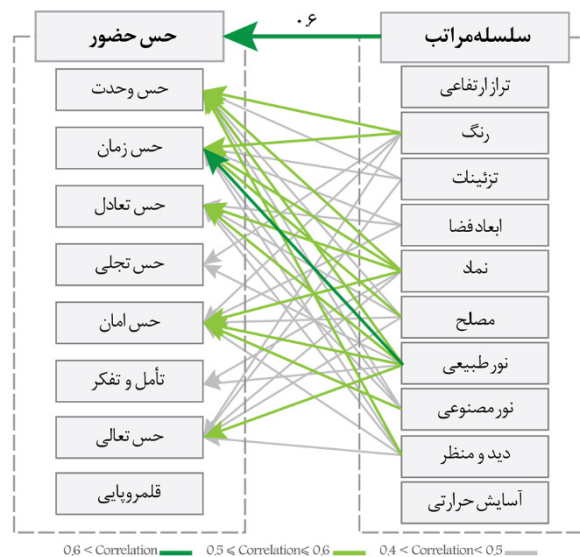
شکل ۱۰: ماتریس همبستگی بین متغیرهای پژوهش

نشان می‌دهد.

باتوجه به شکل ۱۰ ضریب پیرسون کلی بین متغیرهای پژوهش ۰.۶ است که رابطه‌ی مستقیم بین دو متغیر را

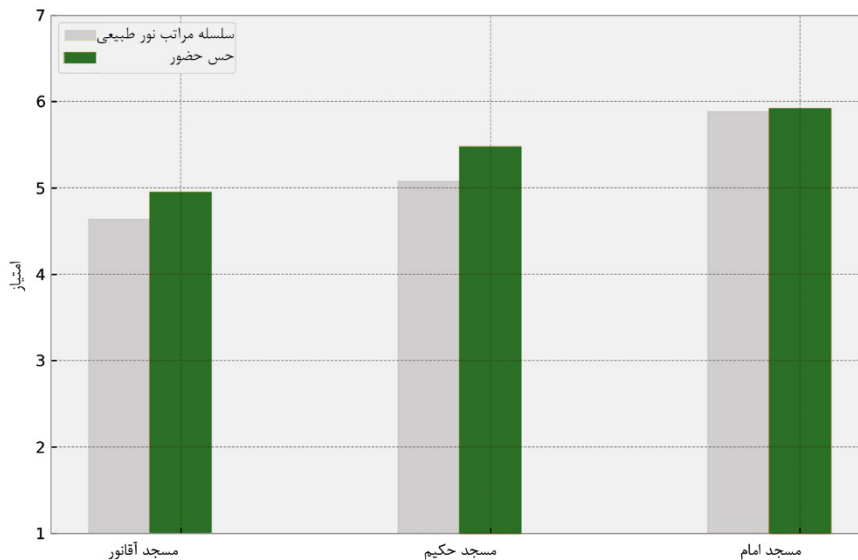
شکل ۱۱: آزمون مدل نظری پژوهش

دارند مشخص شده است؛ به طور مثال تغییر در عناصر نمادین، نور مصنوعی و طبیعی تأثیر زیادی در افزایش حس امنیت دارند که باتوجه به افزایش خوانایی شهر با عناصر نمادین و کاربرد نور در روز و شب قابل درک است.

طبق شکل ۶ که رابطه (همبستگی) بین سنجه‌ها را نشان می‌دهد؛ سنجه‌های منظر (تغییر دید بصری) و سلسله‌مراتب نور طبیعی بیش‌ترین و آسایش حرارتی (تغییرات آسایش) کم‌ترین تأثیر را بر حس حضور دارند. در شکل ۱۱ شاخص‌هایی که رابطه قوی‌تری با یکدیگر

شکل ۱۲: مقایسه سلسله‌مراتب نور طبیعی و حس حضور در مساجد مورد مطالعه

این ادعای تبیینی با تعیین ضریب همبستگی میان متغیر مستقل (علت) سلسله‌مراتب و متغیر وابسته (معلول) حس حضور در مساجد چهارایوانی مکتب اصفهان مورد مطالعه قرار گرفته است.

در جدول ۴ رگرسیون بین متغیرهای پژوهش ارائه شده است. طبق داده‌های این جدول و بر مبنای شواهد تجربی ارائه شده درون، میزان رابطه سلسله‌مراتب و حس حضور معادل ۰.۵۹۸ است. نسبتی از واریانس مشترک سلسله‌مراتب و حس حضور به میزان ۰.۳۵۸ است.

مطابق با شکل ۱۲ در نمونه‌های موردی، در مسجد امام بیش‌ترین بازی با نور طبیعی در طراحی صورت گرفته که منجر به بالاترین حس حضور در این مسجد به نسبت سه مسجد دیگر شده است.

۴-۷- تحلیل تبیینی

تحلیل رگرسیون این موضوع را به پژوهشگر نشان می‌دهد که با افزایش یک واحد در مقدار متغیر مستقل، متغیر وابسته چقدر تغییر می‌کند. ادعای پژوهش این است که بین سلسله‌مراتب و حس حضور رابطه مثبت وجود دارد.

جدول ۴: ضرایب رگرسیونی تأثیرپذیری متغیر وابسته (حس حضور) از متغیر مستقل (سلسله‌مراتب) در مساجد

متغیرها	R	R ²	Beta	Sig	Constant	b
سلسله‌مراتب و حس حضور	۰.۵۹۸	۰.۳۵۸	۰.۵۹۸	۰.۰۱۲	۱.۳۸۷	۰.۷۸۰

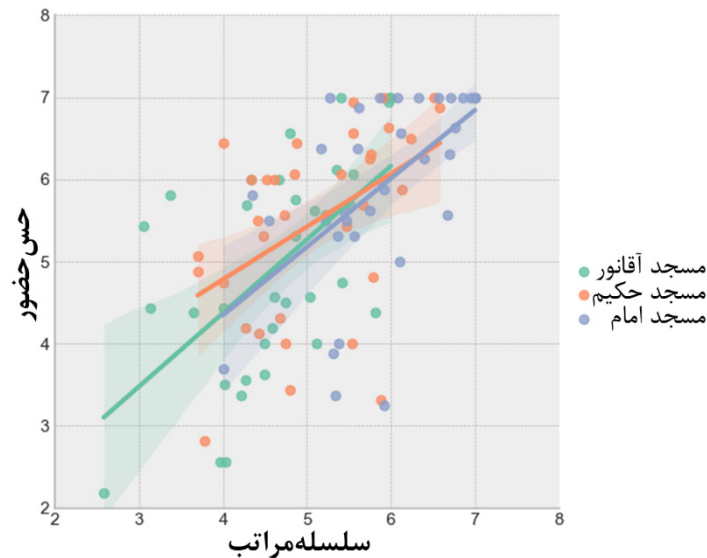
طبق رگرسیون، رابطه بین متغیرهای مستقل و وابسته بدین صورت است:

$$\text{حس حضور (متغیر وابسته)} = ۰.۷۸ + ۱.۳۸۷ (\text{سلسله‌مراتب معماری})$$

متغیر وابسته افزایش می‌یابد و فرضیه پژوهش تأیید می‌شود (شکل ۱۳).

ضریب رگرسیون نشان می‌دهد که با توجه به ضریب مثبت رابطه، با افزایش متغیر مستقل، مقدار پیش‌بینی‌شده

شکل ۱۳: رگرسیون چندگانه

۸. نتیجه گیری

در این پژوهش، شاخص‌های حس حضور و سلسله‌مراتب و ارتباط بین آن‌ها مورد تحلیل قرار گرفته است. تحلیل داده‌های حاصل از پرسش‌نامه نشان می‌دهد که با توجه به ضریب مثبت رگرسیون فرضیه تحقیق مورد تأیید است و با توجه به همبستگی مثبت بین شاخص‌های سلسله‌مراتب و حس حضور و تحلیل‌های توصیفی حاصل از مطالعات پیشین در رابطه با رعایت مراتب در طراحی سبب افزایش معنویت فضا به عنوان یکی از عوامل حس حضور خواهد شد.

مساجد مکتب اصفهان، در هر نوع مقیاس و موقعیت مکانی، افراد را برای طی مراتب و ایجاد آگاهی آماده می‌کنند، به ویژه در مساجد با مقیاس شهری. حس وحدت بیش‌تر از سایر مؤلفه‌ها در فضای چهار ایوانی توسط مخاطب درک می‌شود و جذاب‌ترین برای مخاطب در این مساجد، فضایی است که زمان بیش‌تری را در آنجا سپری می‌کند، مانند فضای شبستان در مسجد آقانور و فضای گنبدخانه در مساجد حکیم و امام اصفهان که مخاطب را در طی مراتب برای فنا هدایت می‌کند.

با توجه به یافته‌های پژوهش، طراحی معماران با در نظر گرفتن عوامل سلسله‌مراتب، به افزایش آگاهی و دوری از غفلت در فضا به‌ویژه در ایجاد حس زمان و حس وحدت کمک می‌کند. زیرا آماده‌سازی مخاطب در طول زمان رخ می‌دهد و از طرفی اصل سلسله‌مراتب در نهان اصل کثرت در وحدت جای دارد. به طور مثال تمهیداتی مانند: ایجاد اختلاف سطح، اختلاف بافت، رنگ، مصالح، تزئینات، نور و غیره، علاوه بر تمایز دو فضا و ایجاد سلسله‌مراتب سبب آسان شدن ادراک و آگاهی در فضا می‌شود. در جدول ۵ تأثیر مهم‌ترین عوامل طراحی سلسله‌مراتبی با همبستگی بیش از ۰.۴ بر عوامل حس حضور نشان داده شده است.

در بین عوامل ایجاد سلسله‌مراتب، نور طبیعی مهم‌ترین و قوی‌ترین مؤلفه جهت طراحی در فضای مساجد است که بیش‌ترین ارتباط طراحی سلسله‌مراتب نوری و توزیع نور با حس زمان، حس وحدت، حس تعادل، حس امنیت و حس تعالی است.

یکی از موارد قابل توجه در نتایج همبستگی نور طبیعی و عوامل حس حضور، جایگاه حس تجلی است. در پژوهش‌های توصیفی، نور به عنوان اصلی‌ترین عامل در طراحی مساجد جهت تجلی پروردگار معرفی شده است، طبق نتایج حاصل از تحلیل داده‌ها، عامل مهم طراحی جهت تجلی پروردگار در کنار نورپردازی طبیعی مساجد، رنگ است و در این پژوهش با تحلیل کمی معماری مساجد ایرانی اتحاد نور و رنگ اثبات می‌گردد و باید در نظر داشت که طبق نتایج، نور بر افزایش حس قلمروپایی و تأمل و تفکر بیش از تجلی تأثیرگذار است.

عناصر نمادین، دید و منظر، مصالح و نور مصنوعی از مهم‌ترین عوامل در طراحی سلسله‌مراتب بعد از نور طبیعی؛ جهت افزایش آگاهی بخشی (حس حضور) فضای مسجد است و تغییرات آسایش حرارتی از اهمیت کم‌تری برخوردار است. امتیاز پایین این مؤلفه با توجه به نوع نمونه پژوهش یعنی مساجد، قابل درک است و به‌طور کلی تأثیر این مؤلفه در آگاهی بخشی به فضا مستقیم و مثبت است. به طور مثال در حمام‌ها تغییر حرارتی جنبه مهمی جهت متعادل‌سازی آسایش فضاها می‌تواند داشته باشد و مخاطب را از نوع فضا آگاه می‌سازد.

در مساجد نور مصنوعی از امتیاز پایین برخوردار است زیرا بیش‌ترین استفاده در طول روز و برای بازدید انجام می‌شود. باید توجه داشت که با توجه به آزمون مدل نظری، نور و به‌خصوص نور مصنوعی در شب تأثیر زیادی بر حس امنیت دارد و به طراحی سلسله‌مراتب نور مصنوعی در

مساجد باید توجه شود. امروزه بیش‌ترین استفاده از این مساجد جهت بازدید به این علت که افراد پاسخ‌دهنده به پرسش‌های این پژوهش معماران هستند و تعداد افرادی که در بین پاسخ‌دهندگان تجربه فعالیت عبادی در این مساجد را داشتند کم و

امروزه بیش‌ترین استفاده از این مساجد جهت بازدید است، یکی از پیشنهادات جهت انجام پژوهش‌های آینده تبیین پرسش‌نامه برای شهروندان است تا پاسخ این دو گروه مورد مقایسه و ارزیابی قرار گیرد.

جدول ۵: راهکارهای کاربردی طراحی سلسله‌مراتبی در جهت آگاهی‌بخشی به مخاطب در مسجد چهار ایوانی (ضرب بیش از ۰.۴)

حس‌های تأثیرگذار بر حس حضور								مثال عینی در مساجد	نحوه طراحی	عامل طراحی سلسله‌مراتبی
حس قلندریایی	حس معنویت	تأمل و تفکر	حس امنیت	حس تجلی	حس تعادل	حس زمان	وحشت در کثرت			
*	*	*	*	*	*	*	*	دالان مسجد، شباک گنبدخانه و محراب	درجه‌بندی و تغییرات روشنایی و آگاهی از تغییرات روز	نور طبیعی در فضا
	*		*		*	*	*	چرخش به وسیله‌ی دالان	تغییرات حرکتی سبب تغییرات دید	دید و منظر
		*	*		*	*	*	گنبد و مناره در مسیر رسیدن به محراب	استفاده از انواع نماد	نمادپردازی
	*		*	*	*	*	*	سقف مساجد	تغییرات رنگ در سطوح	رنگ
	*		*		*	*	*	آجر و کاشی	تغییرات مصالح	مصالح
			*		*	*	*	-	تغییرات در روشنایی مصنوعی	نور مصنوعی
	*				*	*	*	تزئینات محراب بیش‌تر از سایر سطوح، تزئینات سقف ایوان‌ها و گنبدخانه	تغییر تزئینات و تنوع در جزئیات	تزئینات
			*		*	*	*	فضای کوچک دالان به فضای وسیع میان‌سرا و سپس فضای گنبدخانه	تغییر در ابعاد در مسیر رسیدن به محراب	ابعاد فضا

تشکر و قدردانی

این مقاله هیچ حامی مالی و معنوی نداشته است.

تعارض منافع

این مقاله فاقد هرگونه تعارض منافی است.

تاییدیه اخلاقی

نویسندگان متعهد می‌شوند که کلیه اصول اخلاقی انتشار اثر علمی را براساس اصول اخلاقی COPE رعایت کرده‌اند و در صورت احراز هر یک از موارد تخطی از اصول اخلاقی، حتی پس از انتشار مقاله، حق حذف مقاله و پیگیری مورد را به مجله می‌دهند.

درصد مشارکت

نویسندگان اعلام می‌دارند به طور مستقیم در مراحل انجام پژوهش و نگارش مقاله مشارکت فعال داشته‌اند. نویسنده اول ۵۰ درصد (نگارش متن مقاله، جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها، و نتیجه‌گیری) نویسنده دوم ۳۰ درصد (نگارش متن مقاله و روش‌شناسی) نویسنده سوم ۲۰ درصد (نگارش متن مقاله و روش‌شناسی)

فهرست منابع

- Ansari, Mojtaba, HaniehSadat Okhovat, and Masoume Molae. 2008. "Investigating the Effect of Shia Religious Beliefs on the Spatial Communication of Shia Mosques." *Shi'ite Studies* 6(23). [in Persian]
- Ardalan, Nader, and Laleh Bakhtiar. 1973. *The Sense of Unity: The Sufi Tradition in Persian Architecture*. Chicago and London: University of Chicago Press. [in Persian]
- Bahmani Kazerooni, Sara, Mahtab Hamzavi, and Tahereh Namazi. 2016. "Comparative Comparison of the Hierarchies of the Religious Spaces, Case Study: (Firozabad Fire Place, Yazd Jame Mosque, First Unitarian Church of Rochester by Louis Kahn) (Zardtashti, Christian, Islamic)." In *The First National Conference on Iranian and Islamic Architecture (Yesterday, Tomorrow's Perspective)*. Shiraz. [in Persian]
- Bemanian, Mohamad-Reza, Matin Jelvani, and Samira Arjmandi. 2016. "Spatial Configuration and the Islamic Philosophy in Isfahan Madrassah-Mosques (Case Studies: Aqanur, Sheykh-Lotf Allah and Imam Mosques)." *Journal of Iranian Architecture Studies* 5(9): 141-57. https://jias.kashanu.ac.ir/article_111763.html. [in Persian]
- Bemanian, Mohammadreza, Mohammadreza Pourjafar, Ferial Ahmadi, and Alireza Sadeghi. 2010. "A REVIEW OF SPIRITUAL IDENTITY AND SACRED SUPPOSITIONS IN THE ARCHITECTURE OF SHI'I MOSQUES." *Shi'ite Studies* 8(30). [in Persian]
- Bighami, Mojgan. 2015. "The Place of Credo in the Formation of Mosque Hierarchy, Case Study: Imam Mosque in Isfahan." In *The First Annual Conference of Architecture, Urban Planning & Urban Management*. Yazd. <https://civilica.com/doc/588230>. [in Persian]
- Dabbagh, Amir Masoud, and Shadi Rahbar. 2016. "Crystallization of the Shiite Ideas in Formation of Mosques In Safawid and Qajar Periods (Shahid Matahari and Imam Mosques)." *Shiite Studies* 13(52). <https://www.magiran.com/paper/1648110.LK>. <https://www.magiran.com/paper/1648110>. [in Persian]
- Fattahi, Shamsollah, and Ali OmraniPour. 2014. "Analysis of the Role of Qebela in the Spatial Organization of Contemporary Mosques in Ilam City." *Iran University of Science & Technology* 2(1). <http://jria.iust.ac.ir/article-1-147-fa.html>. [in Persian]
- Ghafourian, Mitra, Mina Peysokhan, and Elham Hesari. 2017. "Typology of Spatial Configuration and Hierarchy of Entry in Iranian Houses: Concentrating the Issue of Privacy." *Physical Social Planning* 4 (3): 129-44. https://psp.journals.pnu.ac.ir/article_4399.html. [in Persian]
- Haji-Qassem, K. 1996. *Ganjnameh: Mosques of Esfahan*. Ganjnameh: Cyclopaedia of Iranian Islamic Architecture. Shahid Beheshti University, Faculty of Architecture and urban Planning, Documentation and Research Center. <https://books.google.com/books?id=UD8xxgEACAAJ>. [in Persian]
- Hillenbrand, Robert. 1994. *Islamic Architecture*. Columbia University Press.
- Kahnemou, Nahid, and Fereshteh Pashaeikamali. 2001. "Islam and Mosque Architecture." In *Proceedings of the Second International Conference on Mosque Architecture - Future*. [in Persian]
- Karami, Soroush, Mojgan Ghafary, and Abbas Fakhraee. 2014. "Analyzing the Correlation between Urban Spaces and Place Attachment Evidence from: Narmak Neighborhood in Tehran." *European Online Journal of Natural and Social Sciences* 3: 129-39. <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:73687127>
- Kayani, Mohammad Youssef. 1997. *Decorations Related to the Architecture of Iran during the Islamic Period*. Tehran: Organization of Cultural Heritage of the country. [in Persian]
- Lynch, Kevin. 1984. *Good City Form*. Cambridge: MIT Press.
- Mahboobi, Ghorban, Mostafa Mokhtabad, Iraj Etesam, and Mostafa Attarabbasi. 2018. "Symbiosis of Inside and Outside in Architecture of the Naqsh-e Jahan Square." *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar* 15(58): 51-64. http://www.bagh-sj.com/article_59577.html. [in Persian]
- Maher-al-Naqsh, Mahmood. 1997. *Architecture of Hakim Mosque*. Tehran: Soroush Book. [in Persian]
- Mohamadianmansoor, Saheb. 2007. "Privacy Hierarchy in Iranian Mosques." *Honar-ha-ye Ziba* 29(29). https://jhz.ut.ac.ir/article_17463.html. [in Persian]
- Moosavi, Seyed Mohsen, and Mahya Ghouchani. 2021. "Impact of Qibla's Direction on Dynamics of Movement in Mosques with the Study of Iranian-Islamic Architectural Styles." *Journal of Researches in Islamic Architecture* 9(4): 45-58. <https://doi.org/10.52547/jria.9.4.4>. [in Persian]
- Mousaei jo, Akbar, Hamid Majedi, and Hosein Zabihi. 2021. "The Role of Physical Components in the Sense of Place of Residential Complexes: A Comparison of Two Residential Complexes in Kuy-e-Ostadan and New Side Town of Ahvaz City." *Haft Hesar Journal of Environmental Studies* 9(36). <https://doi.org/10.52547/hafthesar.10.36.4>. [in Persian]
- Naghizadeh, Mohammad. 2010. "Explaining the Relationship between the Culture of the Prophet (Pbuh) and Islamic Civilization." *Monthly Ketab Mah-Honar* (141): 4-23. [in Persian]
- Naghizadeh, Mohammad. 2013. "The Sense of Presence: The Most Desirable Situation for Man's Relationship with Existence." *Journal of Iranian Architecture Studies* 1 (2). <http://jias.kashanu.ac.ir/article-1-101-fa.html>. [in

- Persian]
- Naghizadeh, Mohammad, and Behnaz Aminzadeh. 2004. "The Concept and Levels of Qualitative Space." *Khial Quarterly* (8): 98-119. [in Persian]
  - Nasr, Hossein. 2001. *Knowledge and the Sacred*. Tehran: Forouzan mehr. [in Persian]
  - Noghrehkar, Abdolhamid. 1997. "Mosque Architecture from Concept to Framework." In *Proceedings of the Second International Conference on Mosque Architecture - Future*. [in Persian]
  - Noghrekar, Abdolhamid, Mahdi Hamzenejad, and Ali Mohammad Ranjbar-Kermani. 2009. *Introduction to Islamic Identity in Architecture*. Tehran: Payamsima. [in Persian]
  - Norberg-Schulz, Christian. 2000. *Architecture: Presence, Language and Place*. Milan: Skira.
  - Nourian, Farshad, Mohammad Hossein Elahizadeh, and Mohammad Mehdi Abdulahi Sabet. 2014. "Developing a set of site location criteria for mosques within the urban land use framework." *Journal of Fine Arts: Architecture & Urban Planning* 19(3): 39-52. <https://doi.org/10.22059/jfaup.2014.55403>. [in Persian]
  - Okhovvat, Masoumeh. 1996. "Access and Hierarchy of Urban Spaces." In *Paper Presented at the Proceedings of Seminar on Urban Development, Architecture and Historic Buildings*. [in Persian]
  - Pope, Arthur Upham. 1994. *Iranian Architecture*. Edited by GholamHossein SadriAfshar. 2nd ed. Tehran: Farhang Publications. [in Persian]
  - Rajala, Kiandra, Michael G Sorice, and Valerie A Thomas. 2020. "The Meaning(s) of Place: Identifying the Structure of Sense of Place across a Social-Ecological Landscape." Edited by Erle C Ellis. *People and Nature* 2(3): 718-733. <https://doi.org/10.1002/pan3.10112>.
  - Raštjoo, Seyyede Solmaz, and Mohamadreza Bemanian. 2019. "The Typology of the Spatial Structure of the Contemporary Iranian Homes Relying on Confidentiality and Hierarchy Case Study: Homes between 1970's to 2000's in Tehran." *Journal of Fine Arts: Architecture & Urban Planning* 24(2): 49-58. <https://doi.org/10.22059/jfaup.2020.271330.672179>. [in Persian]
  - Raymond, Christopher M., Sarah Gottwald, Jenni Kuoppa, and Marketta Kyttä. 2016. "Integrating Multiple Elements of Environmental Justice into Urban Blue Space Planning Using Public Participation Geographic Information Systems." *Landscape and Urban Planning* 153(September): 198-208. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2016.05.005>.
  - Rezayee Nedoushan, Mohammad, 'Abd-al-Hadi Danesh-pour, and Mostafa Behzadfar. 2022. "The Development History of the Holy Shrine of Hazrat-e Maâsoumeh (Pbuh) in Qom, Iran: Hierarchy of Entry From the Safavid Period to the Qajar Period." *Journal of Iranian Architecture Studies* 8(16): 81-104. <https://doi.org/10.22052/1.16.81>. [in Persian]
  - Sarmi, Hamidreza, Sahar Khodabakhshi, and Matin Khallaghdoost. 2015. "Comparative Study of Shabestan Orientation in Traditional and Contemporary Mosques." *Iranian Islamic City Studies* 24(7): 65-84. [in Persian]
  - SatariRaouf, Ilgar, and Hamed Azimi. 2010. "Journey from a Place to a Non-Place (Investigating the Role of Movement, Fluidity and Stillness in the Aesthetics of Islamic Architecture in Iran)." In *National Conference of Contemporary Iranian Architecture and Urbanism*. Shiraz. <https://civilica.com/doc/84254>. [in Persian]
  - Seyfiyan, Mohammad Kazem, and Mohammad Reza Mahmoodi. 2007. "Privacy in Traditional Architecture of Iran." *Hoviatshahr* 1(1). <https://doi.org/20.1001.1.17359562.1386.1.1.1.3>. [in Persian]
  - Shayan, Hamidreza, and Mohammad Qaripour. 2008. "Comparative Study of Cultural Concepts of Iranian and Japanese Architecture." *Abadi Magazine* (37). [in Persian]
  - SirosRezaei, Reza. 2017. "Recognizing the Principle of Hierarchy in the Architecture of Iranian Mosques." In *National Conference on Native Iranian Architecture and Urban Planning*. Yazd. <https://civilica.com/doc/544644>. [in Persian]
  - Smaldone, David, Charles Harris, and Nick Sanyal. 2005. "An Exploration of Place as a Process: The Case of Jackson Hole, WY." *Journal of Environmental Psychology* 25(4): 397-414. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2005.12.003>.
  - Stedman, Richard C. 2003. "Is It Really Just a Social Construction?: The Contribution of the Physical Environment to Sense of Place." *Society and Natural Resources* 16(8): 671-85. <https://doi.org/10.1080/08941920309189>.
  - Tabibian, Manuchehr, Nasibeh Charbgo, and Ensieh Abdollahimehr. 2012. "The Principle of Hierarchy Reflection in Islamic Iranian Cities." *Armanshahr Architecture & Urban Development* 4(7): 63-76. [in Persian]
  - Taghvaei, Vida. 2007. "The Spatial System of Iranian Architecture and Its Structure." *Honar-Ha-Ye-Ziba: Memory Va ShahrSazi* (30).
  - Yousefi, Mohammad, and Hamed Shaker. 2015. "Investigating Sustainable Elements of Iranian Architecture in Fire Temples and Mosques." In *National Conference on Architecture, Urban Planning and Sustainable Development with a Focus on Reading Iranian Islamic Identity in Architecture and Urban Planning Papers*. Mashhad. <https://civilica.com/doc/346947>. [in Persian]
  - Zakeri, Seyed Mohammad Hossein, Hamid Estejtab, and Hamidreza Shokarane. 2017. "Studying the Entrance

Hierarchy in Shiraz Mosques.” In *First National Conference on Islamic Architecture, Urban Heritage and Sustainable Development*. Tehran. <https://civilica.com/doc/552763>. [in Persian]

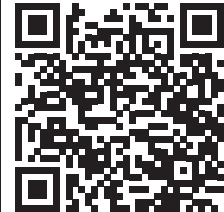
- Zulficar Zadeh, Hassan, and Neda Zarkesh. 2017. “Exploring the Principle of Hierarchy in Islamic Architecture and Folding.” In *4th International Congress of Structure, Architecture and Urban Development Papers*. Tehran. [in Persian]

نحوه ارجاع به این مقاله

ناصری، نگار، محمدرضا بمانیان، و منصور یگانه. ۱۴۰۳. تبیین و تحلیل رابطه‌ی سلسله‌مراتب و حس حضور در کالبد معماری اسلامی مساجد مکتب اصفهان، مورد مطالعاتی: مسجد آقانور، مسجد حکیم و مسجد امام اصفهان. *نشریه معماری و شهرسازی آرمان‌شهر* ۱۷(۴۸): ۳۵-۵۳.

DOI: 10.22034/AAUD.2022.316802.2583

URL: https://www.armanshahrjournal.com/article_189735.html

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Armanshahr Architecture & Urban Development Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License.

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

